

ערכי גאולה במבחן הדורות

כבר העמידו על כך כי המושג גאולה במקורותינו ובתודעתנו, פנים רבות לו: גאולת הנשמות וגאולת הגופים, גאולת העם וגאולת הפרט, גאולה בידי אדם וגאולה כתהליך שהוא למעלה ממעשי אדם. הדברים שנביא במאמר זה הם חלק מן הדיאלקטיקה הזאת.

הפסוק הראשון בתורה, שבו נזכר דבר הגאולה הלאומית, הוא הפסוק בשמות ו, ו: "וגאלתי אתכם בזרוע נטויה". בהמשך הפסוק הנה מתקשרת הגאולה הלאומית עם הגאולה שלא די בכך אם נגדיר אותה כגאולה לאומית: "וגאלתי אתכם... ולקחתי אתכם לי לעם". שתי פנים לגאולת ישראל: גאולת העם, היינו גאולה לאומית, מדינית וגשמית, וגאולת העם כקיבוץ בני-אדם הקושרים את גורלם עם העניין האלהי וברצונם להיות עם ה'. הרצון להיות עם ה' והרצון להיגאל באים כרוכים יחד בפסוקים הראשונים שבהם התנ"ך מזכיר את דבר הגאולה.

בדברי הנביאים, גאולה היא מושג הקרוב מאוד למושג התשובה של הפרט. בפרק מד בישעיהו אומר הנביא אל הפרט בישראל: "מחיתי כעב פשעיך וכענן חטאותיך, שובה אלי כי גאלתיך", ומיד אחר-כך: "כי גאל ה' יעקב ובישראל יתפאר". הנה אותה דו-משמעות של גאולה, גאולת היחידים על-ידי תשובתם אל ה', וגאולת יעקב-ישראל מבחינה לאומית. וכפי שנראה בהרבה מקראות, גאולת העם תלויה בגאולת היחידים. בפרק סב בישעיהו נאמר: "וקראו להם עם הקודש גאולי ה'". רק כעם קודש תהיו גאולי ה', אל פסוק כ בפרק מט בישעיהו, "ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב נאום ה'", מצרף רבי יונתן את המאמר החשוב: "גדולה תשובה שמקרבת (נוסח אחר: שמביאה) את הגאולה" (יומא פו, ע"ב), ובכך הגענו אל רעיון מרכזי מאד, אל הקשר הסיבתי שבין תשובה, תשובת הפרט, לגאולת הכלל. ואם נשאל, האם התשובה היא תנאי מספיק או הכרחי, האם היא בהכרח תביא בעקבותיה גאולה, או האם נאמר כאן רק שלא תתכן גאולה ללא תשובה, הרי שנראה שהתשובה נחשבת כתנאי מספיק, אבל לא הכרחי. אפשר גם בדרך אחרת, ומכל מקום אם ישראל ישוב בתשובה, הרי זהו

תנאי לגאולה. גם במאמר אחר, בסנהדרין צו, ע"ב, אומר רבי אליעזר: "אם ישראל עושין תשובה, נגאלין, ואם לאו אין נגאלין". כאן בא ניסוח חריף ומחודד יותר, וברור כי רבי אליעזר סבור, שהתשובה היא גם תנאי הכרחי וגם תנאי מספיק, שהרי הוא אומר את הדבר בדרך החיוב, וגם בדרך השלילה. אבל דוקא עמו יש ויכוח בהמשך הגמרא שם: "אמר רב, כלו כל הקיצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה, ומעשים טובים, ושמואל אמר, דיו לאבל שיעמוד באבלו". לפי פירוש רש"י "דיין לישראל צער גלות, אפילו בלא תשובה נגאלין". והנה לנו כאן ויכוח, האם התשובה היא תנאי הכרחי לגאולה או לא. בגמרא שם יש מחלוקת בין רבי אליעזר ורבי יהושע, שהם המתווכחים על השאלה הזאת והויכוח מסתיים בכך, שרבי אליעזר, שהוא חושב שהתשובה היא תנאי הכרחי, שתק. המסקנה לכאורה היא שאין התשובה תנאי הכרחי, אלא רק תנאי מספיק, ויש דרכים אחרות.

ועוד, אביא מדברי חז"ל, מאמר אחד ממדרש תהילים לא, ב, המתייחס לשאלה האם הגאולה היא תוצאה של מעשי אדם או של מעשי ה'. ואלה דברי המדרש: "ישראל נושע בה' תשועת עולמים (ישעיהו מה, יז).... אמרו ישראל לפני הקדוש ברוך הוא, ולא כבר גאלתנו על ידי משה, על ידי יהושע, ועל ידי שופטים ומלכים, ועתה היינו חוזרים ומשועבדים והיינו בבושה כאילו לא נגאלנו. אמר להם הקדוש ברוך הוא. לפי שהיתה גאולתכם על ידי בשר ודם והיו מנהיגים על ידי בן אדם... לפיכך גאולתכם גאולת שעה, אבל להבא אני גואל אתכם על ידי עצמי שאני חי וקיים. אגאלכם גאולה קיימת לעולמים, שנאמר ישראל נושע בה' תשועת עולמים. לפיכך לא תבושו ולא תכלמו עד עולמי עד". לא באתי לדרוש כאן דרשות, אבל דברים שחושב אני לומר, אולי לא יובנו ללא ההקדמה הזאת. עובדה הסטורית היא שכל עלייה של ציפיית גאולה בדברי ימינו, ימי הגלות, כל גל של תסיסה משיחית היה מלווה תנועה של תשובה המונית ושל תשובת יחידים. התודעה היהודית של אותם הדורות לא הכירה בערך של גאולה לאומית, שלא תהא לו זיקה הדוקה ביותר, כמעט זהות, לתשובת האדם. גאולת האדם בדרך תשובתו נחשבה כתנאי הכרחי ומספיק לגאולת האומה. אלא שאם נבדוק את הגותם של גדולי המתשבה שלנו בימי הביניים, עשויים אנחנו לעמוד בפני קושיים, כי אותה זהות תודעתית, בין גאולת האדם היהודי לבין גאולת העם היהודי, נראה לעתים שהיא מתערעת, אך בסופו של דבר היא מתאוששת תמיד מחדש.

משקל רב ניתן בספרו הגדול של ר' יהודה הלוי לרעיון ש"ישראל באומות כלב באברים". ישראל סובל, ישראל אינו נגאל, לא כפרט ולא ככלל, כל

ערכי גאולה במבחן הדורות

עוד "מחלת" העולם, ה"אברים", לא נתרפאה. "את חליינו הוא נשא", זהו ישראל. והיכן הגאולה? יתירה מזו, ר' יהודה הלוי מעריך מאד את כניעת האדם, ואפילו השפלת האדם, וכעם מושפל "ערכנו אל אלוהים יותר קרוב ממה שאם היתה לנו גאולה בעולם הזה".¹ גדולה בעם ישראל אינה מן הדברים הרצויים, אומר ר' יהודה הלוי. לכאורה הרי זוהי הערכת יתר. ובוודאי בעיני דורו, דור של השפלה, של כניעה, של דלות, של עוני, — של כל אותם הדברים שהם מסממני הגלות הקשה, אותה גלות שממנה רוצים להיגאל. וכי ר' יהודה הלוי רוצה לשקוע בגלות? הרי אותו ר' יהודה הלוי, ואין צורך להוכיח זאת, הוא איש בשורת ציון, בשורת הגאולה, בעל כמיהה עצומה, אבל כזאת היא דמותו של יהודי גדול בימי הביניים: מצד אחד הכמיהה לגאולת האדם, שהיא יכולה לבוא רק דרך כניעה ודרך קבלת הסבל כתפקיד, כדבר שעליו להתמודד בו; ומצד שני הכיסופים לגאולה, לעלייה, אפילו כפי שאנחנו אומרים, ל"הגשמה עצמית", שהרגיש עצמו כאיש שפל ונכנע, חש בעצמו גם תחושת "אסיר ציון", ואין כאן סתירה. זוהי אינטגרציה של תודעת גאולה יהודית.

דוגמה שניה הוא הרמב"ן. אין צורך להוכיח את זיקתו הנפשית והמחשבתית העצומה של הרמב"ן לארץ ישראל ולערכי גאולה לאומית. הרמב"ן הוא שאמר שמקום קיומן של מצוות התורה הוא ארץ ישראל ולא ניתנה התורה אלא על מנת שתקויים בארץ ישראל, וכל הדר בחוץ לארץ דומה למי שאין לו אלהים. והוא זה שגם למעשה בנה את היישוב בירושלים. אין צורך להרבות בהוכחות, שהוא היה איש שחש את תודעת הגאולה ואת הזיקה אל ערכי גאולה. אבל הבה נשמע כיצד דיבר הרמב"ן על עיקר אמונת המשיח בהזדמנות מסוימת: "אין הדין והאמת והמשפט שלנו עיקרו במשיח... כשאני עובד את בוראי ברשותך (המלך הנוצרי) בגלות ובעיני ושיעבוד וחרפת העמים... (אזי) שכרי מרובה (כי) אני עושה עולה לאלוהים מגופי, ובזה אזכה לחיי העולם הבא יותר ויותר. אבל כשיהיה מלך ישראל מתורתי מושל בכל העמים, ועל כורחי יש לי לעמוד בתורת היהודים, אין שכרי מרובה כל כך". דברי הרמב"ן נאמרו בויכוח ברצילונה המפורסם, באוזני יריבו המשומד ובאוזני המלך.

אולי תאמרו, מה יש להוכיח מדברים שנאמרו במעמד כזה, בריתחת הפולמוס? שמא לא נאמרו אלא לסבר אוזני הגויים? אבל הרמב"ן חוזר על אותם הדברים, וביתר הרחבה וביתר חריפות, בספר הגאולה שלו, בסוף

1 ראה ח"ה בן ששון, "ייחוד עם ישראל לדעת בני המאה השתיים-עשרה", תשל"א, פרק ב, עמ' 159—164.

השער השני. סתירה? סכיופרינה? בשום אופן לא! זוהי הדמות היהודית, זוהי התודעה האינטגרלית היהודית היודעת שהערך העליון הוא ערך התורה, ואין ערכו של משיח. הוה אומר ערכה של גאולה, אלא בהקשר של תורה ומצוות. עם כל זיקתו אל ערכי הגאולה, השיבה לארץ ישראל ובניינה של הארץ, הרי ערך המשיח אינו לגביו אלא ערך מותנה.

עמדה רעיונית דומה אנו מוצאים אצל ר' חיים כהן, בעל התוספות ותלמידו המובהק של רבנו תם. מצד אחד פסק שהישיבה בגולה ארעית בלבד, והמושג "ביתך" שבתורה חל רק על ארץ ישראל, ולפיכך מותר להשכיר בחוץ-לארץ בתים לגויים, גם אם יש להניח שייכניסו לתוכם עבודה זרה. מאידך היה אומר ר' חיים "דעכשיו אינה מצוה לדור בארץ ישראל כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשים דאין אנו יכולים להזהר בהם ולעמוד עליהם".²

אביא עתה מדברי ר' יעקב חביב בעל עין-יעקב, מגולי ספרד, בפירושו לברכות דף ג ע"א. גם דברים אלה משקפים אותה הקטביות, אותה הדי-אלקטיקה, שראינו אצל קודמיו. מצד אחד הוא כותב שצריך להתפלל — לא על ביאת המשיח — אלא על החזקת מעמד של ישראל בגלות הארוכה. אבל בסוף אותו פירוש הוא מאשים את דורו ואת דורות אבותיו: "גם הם גם אנחנו לא השתדלנו בהחזקת היד לגור בארץ הקדושה". אין סתירה כאן, אלא אינטגרציה של הכמיהה לגאולת העם ולגאולת האדם.³

אזכיר עוד שני אישים, שיש לכאורה סתירה בדבריהם על החיוב והשלילה שבגלות, אך לאמיתו של דבר קיימת אצלם אותה אינטגרציה שעליה אני מדבר. בספרו "נצח ישראל" כתב המהר"ל שיש לכל יהודי בגלות האפ-שרות לטעום טעם גאולה, כאשר הוא עומד עם הקהל בתפילה, שכן אחדות העם, אחדות של קהל ישראל המתפלל בבית הכנסת, התחושה של עם אחד — זוהי "יציאה מן הגלות". שמא יאמר בן דורנו שזוהי אידיאליזציה של גלות? אבל הרי המהר"ל כותב בפירוש, ובאותו ספר, שהגלות היא מחלה, ושסוף המחלה שתיפסק ותבוא שעת הרפואה וההבראה. הגלות איננה אלא אפיזודה ועם ישראל הוא ב"בית חולים" בזמן הגלות, אבל בתוך אותו "בית חולים" יש לו האפשרות לחוש טעמה של גאולה. ויפים בקשר לכך דבריו של המהר"ל בפירושו על אגדות הש"ס, שבת קיח,

2 ראה א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 108—109. יש מבין האחרונים שהטילו ספק אם אמנם אמר ר' חיים כהן דברים אלה. עי' פתחי תשובה אבן-העזר סי' עה, ס"ק ו.

3 ראה ח"ה בן-ששון, "גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד", ס' יובל ל' בער ירושלים תשכ"א, עמ' 222.

ערכי גאולה במבחן הדורות

ע"ב: "אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון ברי-יוחאי, אלמלא משמרים ישראל שתי שבתות כהלכתם מיד נגאליים". ושואל המהר"ל, מדוע דוקא שבת? במה זכתה מצוות השבת, שבזכותה נגאליים מיד? מפני שהשבת מביאה לידי שלמות האדם מישראל, שכשהם בין האומות הרי זה חסרונם. הנה זה הרעיון שעמדתי עליו קודם: שלמות האדם ושלמות העם — זה הקשר בין השבת והגאולה הלאומית.

ועוד אישיות אחת: החתם-סופר, בן המאה התשע-עשרה. ידוע שהחתם-סופר היה איש שארץ ישראל היתה בשבילו מציאות ממשית. אין ספק שהוא מאבות הישוב שתלמידיו שהגיעו לארץ ועסקו בבנין הארץ, עשו כן מכוח תורתו של רבם. צריך הייתי להאריך כאן ולהראות כיצד היתה ארץ ישראל בשבילו מציאות בעלת משמעות של גאולה, לא רק בבחינת בנין הארץ, אלא גם בנין העם; אך עלי לקצר והדברים ידועים. אבל אותו חתם-סופר הלך בעקבות הרמב"ן וכתב בתשובה (חלק יו"ד, סימן שנו): "אך אי אפשר לי בשום אופן להאמין שתהיה גאולתנו אחד מעיקרי הדת, ושאם יפול היסוד תפול החומה, חלילה, ושבאמר אילו היו חס ושלום חטאינו גורמים שיגרש אותנו גירוש עולם... המפני זה רשאים הם לפרוק עול מלכות שמים או לשנות קוצו של יוד, אפילו מדברי רבנן חלילה? אנחנו לא נעבוד ה' לאכול פרי הארץ ולשבוע מטובה, לעשות רצונך אלוהי חפצתי, ועל כל פנים ועל כל אופן עבדי ה' אנחנו, יעשה עמנו כרצונו וחפצו, ואין זה עיקר, ולא יסוד לבנות עליו שום בנין. אך כיון (שנאמרה בתורה) גאולתינו האחרונה... אם כן מי שמפקפק על הגאולה הלז, הרי כופר בעיקר האמנת התורה והנביאים." והוא מביא דוגמה, שמי שכופר בפרשה אחת מן התורה, הרי הוא כופר, אף אם פרשה זו איננה מעיקרי התורה. הגאולה היא חלק אינטגרלי של עולם התורה, ומבחינה זאת היא עיקר מעיקרי התורה, אבל בלא תורה ערכה בטל ומבוטל. וזוהי מחשבת אחד מגדולי חכמי המאה שעברה. ואעפ"כ — מכוח תורתו עלו תלמידיו ארצה והיו בין בוני היישוב.

מיבחינים ומשברים קשים שירדו על עמנו מאז גירוש ספרד, הכבידו על התמדת התודעה והאמונה בלב העם והוגיו בדבר הביוזמניות והתלות ההדדית של גאולת האדם וגאולת העם. מאז גירוש ספרד החלו יהודים "עייפי הגלות" לשאול בקול: עד מתי? קשה היה לראות כיצד יבוא סוף לגלות, ונשמעו קולות בין הוגי הדעות שמהם עשוי היה העם להבין שגאולת האדם היא כתחליף לגאולת העם. במחצית השניה של המאה ה-19 כתב ר' שלמה הלוי איש שלתיקי: "לפי שראה האל יתברך כי עתידים בני עמנו לסבול רוב ימיהם שפלות וגלות וטלטול... ואולי יצמח יאוש

בלבם, גם יהיו מפוקפקים בדיניו ית'. ... לכן בחכמה גדולה כך רצה וכך גזר להראות אותנו שאין המבוקש אצל השלמים רק הדביקות בו יתברך והעבודה וההמסר אליו והטוב הנפשי.⁴

מאורע מזעזע שגרם לערעור נוסף וחמור של אותה שלמות בערכי הגאולה, היה משבר התנועה השבתאית. אם המשבר שבעקבות גירוש ספרד נגרם על ידי הייאוש, הרי המשבר שבא בעקבות שבתאי צבי היה משבר שבפחד ובחשש מסכנה לעצם קיומה של יהדות. בפעם הראשונה התלכדו כל יהודי העולם, אשכנזים וספרדים, בהנהגת רוב חכמיהם, לתנועת גאולה ותשובה עצומה — ויצא מה שיצא. כתוצאה מכך באה התבקעות של אותה אינט-גרציה בין ערך הגאולה הלאומית וערך הגאולה של האדם.

הקטסטרופה השבתאית גרמה לשקיעה עמוקה בתוך עמדה שבה אין האדם בישראל עושה אלא לגאולת הפרט, ואילו כל יוזמה לגאולת הכלל חשודה בשבתאות. במאה הי"ח היו בין דוברי החסידות שהעבירו את הגאולה הלאומית מתוך תחום התענינותו הישירה של אדם מישראל. אדם מישראל עוסק בגאולתו כאדם ואילו גאולת העם ענין הוא למעשי ה'. אפשר שניסוח דברי מחודד במקצת אך זה כיוונם הכללי של הדברים.

באו משברים נוספים. בא משבר האמנציפציה עם התנועות שבאו בעקבותיה. היהודי עמד במצב שבו שיעבוד מלכויות אינו עוד מה שהיה, וממילא תופסים פה ושם את האמנציפציה כגאולה עצמה. הגיעו ימי "גאולה": שיווי הזכויות, שינוי תנאי הגלות, כסאות מרופדים במקום שבירים. ורבנים רפורמיים עומדים בבתי כנסיות ודורשים "כי מציון תצא תורה, ודבר ה' מירושלים". לא עוד תקוה לגאולה לאומית, ולא עוד גאולת האדם מישראל על-ידי תשובה שלמה לתורה מסיני. ובעיצומה של תקופה זו יושבת הסנהדרין בפארזו בהנהגתם של רבנים דגולים. הם חייבים להשיב על שאלותיו של גואל עריץ ששמו נפוליאון, ואינם מוצאים דרך אחרת אלא לומר לו שאין סתירה בין אמונת המשיח לבין האזרחות הצרפתית, כי יש להבחין בין גאולה מדינית לבין גאולה דתית. ושמא אין זה אלא אותו ענין בשינוי הנוסח, אותה דיאלקטיקה שבין גאולה לאומית וגאולת האדם. גאולת האדם זה ענין יהודי, זה לא נוגע למולדת הצרפתית, אבל ההת-אזרחות בצרפת, היא אמנם גאולה פוליטית. השיסוע היה כפוי במידה רבה, כי אין לומר בשום אופן שהדברים נאמרו מתוך חופש הדעה. מכל מקום הדברים נאמרו והשפיעו ודורות מאחורים יותר נתלו בדבריהם של אנשי הסנהדרין. והשיסוע הזה בין גאולת העם והאדם לא היה רק נחלתם של

4 ראה מאמרו של י' הקר, "תרביץ" לט, עמ' 196 הערה 5.

ערכי גאולה במבחן הדורות

אנשי רפורמה; הוא דבק, ועדיין דבק, גם ביהודים בעלי תודעה יהודית מסורתית, שניכרת בהם דיסאינטגרציה של ערכי הגאולה. מה שקרה לערכי הגאולה במבחן הדורות האחרונים הוא שמעטים מבינינו מסוגלים היום לחוש תחושה אותנטית את אותה דו־הקטביות בשלמותה, את ערכי גאולת העם בשלמותם ואת ערכי גאולת האדם בשלמותם. חלק אחד מעמנו נטש את התקוה לגאולת האדם והיהודי, ונאחז בחזון גאולת העם ללא גאולת האדם. חלק אחר מעמנו, במיוחד חלק מאלה הדבקים בתורה ובמצוות, נאחז בערכי גאולת האדם, ואינו נאחז באותה מידה בערכי גאולת העם, אם מתוך אידיאולוגיה ואם מתוך עמדת התגוננות. דומה כי הפרובלמטיקה של מדינתנו, בשנת ה־כה לקיומה, ובשנים הבאות עלינו לטובה, היא זאת: האם יתקרבו הלקי העם, כך שאלה הדוגלים היום למעשה רק בערכי גאולה לאומית יבינו ש"אור לגויים" ללא "אור התורה" אינו אלא אשליה טראגית; ויבינו אחרים בתוך עמנו ויפעלו לפי הבנתם, שלא תתכן גאולת האדם מישראל ללא גאולת העם בישראל. אם נזכה לראות בהתפתחות שכזאת, הרי נוכל להתפלל מתוך אמונה שלמה, שמדינת ישראל לא תשאר חלילה אפיוודה בהסטוריה שלנו, אלא יאמרו הדורות האחרונים בפה מלא ש־כה השנים הראשונות של מדינת ישראל היו השנים הראשונות של אתחלתא דגאולה.